

Весь комплекс предместья носил греческий характер. По своей застройке и материальной культуре предградье было сходно с городом эпохи архаики, не имело специфически оборонительного или производственного значения.

Предградья различного характера сопутствовали крупным центрам островной и материковой Греции. В археологическом отношении они не изучены, тем больший интерес представляет исследование ольвийского предградья. Значение этого памятника возрастает в связи с тем, что по ряду признаков он может быть сопоставлен с предградьем Геродота, давшего его краткую характеристику. Этим самым повышается степень достоверности сведений Геродота о Северном Причерноморье и об Ольвии в частности.

Предградье было составной частью ольвийского полиса, представляя единство с территорией города, некрополя, ближней и дальней сельскохозяйственной хоры.

П. І. ХАВЛЮК

Пізньюскіфське селище Сорока

Останнім часом видані праці, в яких автори висловлюють думку, що на території Середнього Подніпров'я в III—II ст. до н. е. протягом приблизно 150 років між культурою скіфського часу і добре дослідженою зарубинецькою культурою існував хронологічний розрив¹. Цей розрив пропонується заповнити кельтськими старожитностями². Проте на території Південного Побужжя відкриті і частково вивчені пізньюскіфські пам'ятки, які за своїми хронологічними комплексами хоч і відрізняються від поширених тут селищ та городищ скіфської епохи VII—IV ст. до н. е., все ж хронологічно йдуть зразу ж за ними.

Однією з таких пам'яток є селище Сорока, розташоване за кілометр на південний захід від невеликого населеного пункту Сорока Іллінецького району Вінницької області. Залишки його виявлені на північному схилі правобережного плато р. Соб. Це рівна ділянка з незначним нахилом до річки по обидва боки шосе Іллінці — Дашів (рис. 1). В східній частині селища добре простежуються сліди розораного валу у вигляді невисокої білястої смуги насипного ґрунту.

У лісній посадці, яку перетинає вал, добре зберігся не тільки насип, а й рів із східного боку укріплення. Чи пов'язаний вал із селищем, встановити важко, культурний шар простежено тільки за 400 м на захід від валу, а в північно-західній частині селища останній вклинюється в його територію. На цій ділянці вал сильно розораний та зруйнований дорогою. Цілком можливо, що ним могла бути обнесена група курганів, у тому числі розташований за кілометр від селища відомий курган Сорока. В такому разі між валом і селищем зв'язку немає.

Площа пам'ятки дорівнює кільком гектарам. Тут на зораній поверхні помічено понад три десятки плям, де ґрунт насичений керамікою, гумусом та кістками тварин. Скрізь на поселенні є окремі скупчення кераміки, інколи трапляються уламки керамічної тари елліністичного часу, глиняна обмазка стін житлових і господарських споруд.

На місцях найбільшого скупчення культурних залишків були закладені розкопи (рис. 1), на площі яких виявлено житлові споруди — напівземлянки, заглиблені в ґрунт. Культурний шар тут інтенсивний, але між житлами та на відстані від них виявлено лише окремі знахідки кераміки та кістки тварин. Впадає в око та обставина, що селище було віддалене від джерел води. В південно-східному напрямку —

¹ Мачинський Д. А. О культуре среднего Поднепровья на рубеже скифского и сарматского периодов. — КСИА АН СССР, 1973, № 13, с. 3—9; Мачинский Д. А. Кельты на землях к востоку от Карпат. — АС, 1974, № 15, с. 52—64.

² Мачинский Д. А. О культуре Среднего Поднепровья..., с. 5.

джерело, а в північно-західному — р. Соб розташовані від нього приблизно за кілометр.

Під час дослідження на розкритій площі (842 м²) виявлено три напівземлянки з дерев'яно-каркасними стінами, обмазаними глиною, а також знаряддя праці та предмети домашнього вжитку.

Житло № 1 в плані мало форму прямокутника довжиною 15 м і шириною 8,6 м. Житлова яма була врізана в суглинок на глибину 0,8 м

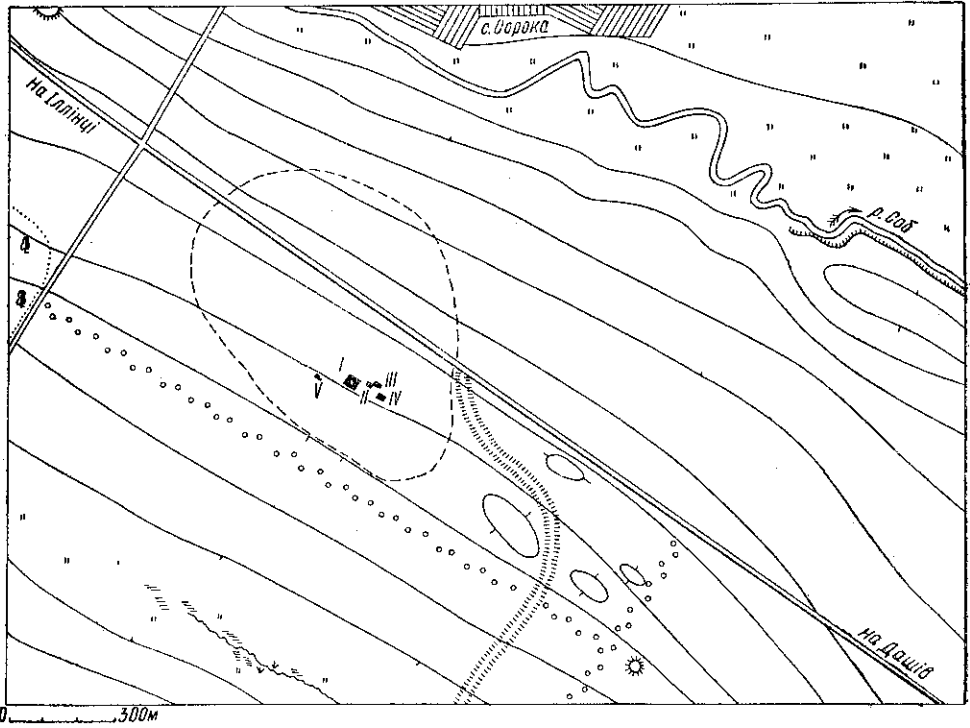

Рис. 1. План пізньоскіфського селища Сорока Іллінецького району Вінницької області:

I—V — розкопи.

від рівня давньої поверхні (рис. 2). У верхній частині південно-східного кутка житлова яма з'єднувалась проходом з другою спорудою — прибудовою, яка в плані також нагадувала прямокутник довжиною 10 і шириною 6,5 м. Дещо нижче середини ця споруда була вужча на 2,6 м і мала ширину 4 м.

Враховуючи наявність чітко простеженого в суглинку проходу між обома ямами, можна вважати, що вони становили одне ціле. Підлога в камерах нерівна, з ямами та заглибленнями овальної форми, глибина яких коливалась від 1,05 до 0,2 м, причому в підлозі другої камери глибина їх була значно більшою, ніж у першій. Можна припустити, що частина дрібних ям і нерівностей виникла внаслідок періодичної зачистки долівки з метою усунення сміття. Найглибші ями, особливо в другій камері, мали господарське призначення.

Імовірно, що прибудова до основного житла використовувалась як комора для зберігання продуктів харчування і домашнього начиння, бо слідів вогнища тут не виявлено.

Натомість у першій, більшій камері біля західної стінки простежені залишки вогнища овальної форми. Це був обпалений до червоного глиняний останець, очевидно, черинь вогнища, на якому виявлено скупчення золи і вугілля. Особливо багато золи було на підлозі нижче

останця, де вона змішалася з кістками тварин і уламками кераміки. Отже, перше велике заглиблення використовувалось як житло. Підлога обох заглиблень добре ущільнена.

Слід зазначити, що вздовж стін ні в житлі, ні в прибудові ям від стовпів житлового каркасу не виявлено. Проте серед заповнення тут траплялись великі куски глиняної обмазки з домішкою рослинних залишків, що свідчить про каркасно-плотову конструкцію стін, обмаза-

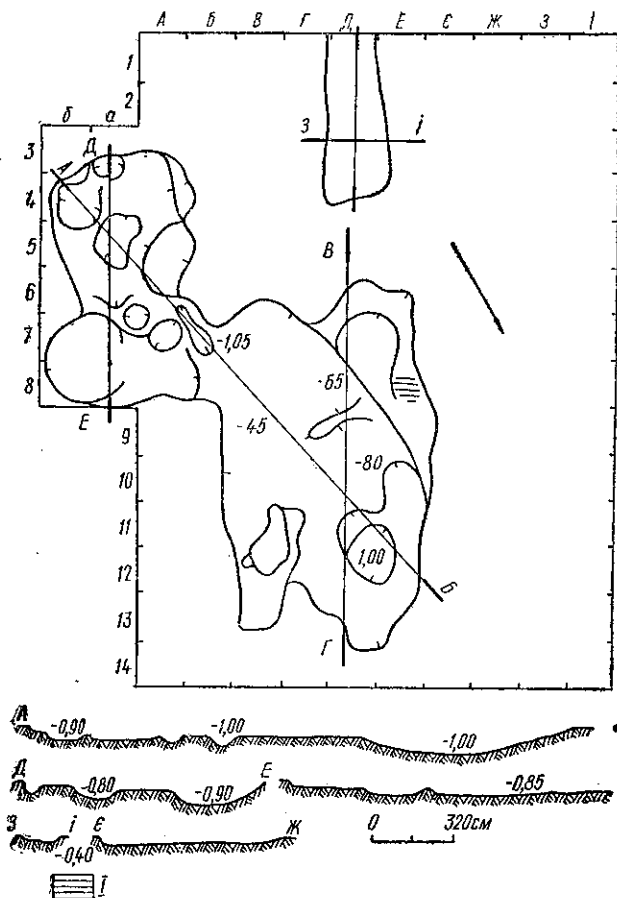

Рис. 2. План і розріз житла № 1:
I — місце вогнища.

них глиною. Особливо значна концентрація обмазки виявлена в північній і східній частинах житла, де вона залягала щільним шаром від рівня давньої поверхні до самої підлоги. В інших місцях обох будівель її знахідки епізодичні. На більшості уламків глиняної обмазки збереглися чіткі відбитки круглих жердин діаметром 4—5 см. Окремі куски із зовнішнього боку рівні, на них є сліди загладжування або побілки.

Обидві споруди були заповнені ґрунтом, змішаним з великою кількістю кераміки та кісток тварин. Скупчення кераміки зафіксовано переважно від рівня давньої поверхні до глибини 0,4—0,6 м. Нижче вона простежена рідше, окремими групами, які, однак, не становили розвалів посуду. На цьому самому рівні були зосереджені кістки тварин. Майже всі вони розколоті або розрубані, на багатьох збереглися сліди різальних знарядь. У заповненні житлових ям зібрано 1987

фрагментів кераміки. З них 630 уламків амфор та імпортного кружального посуду.

З металевих предметів слід назвати уламок залізного ножа (рис. 3, 9), три залізних посохоподібних шпильки (рис. 3, 1—3), брон-

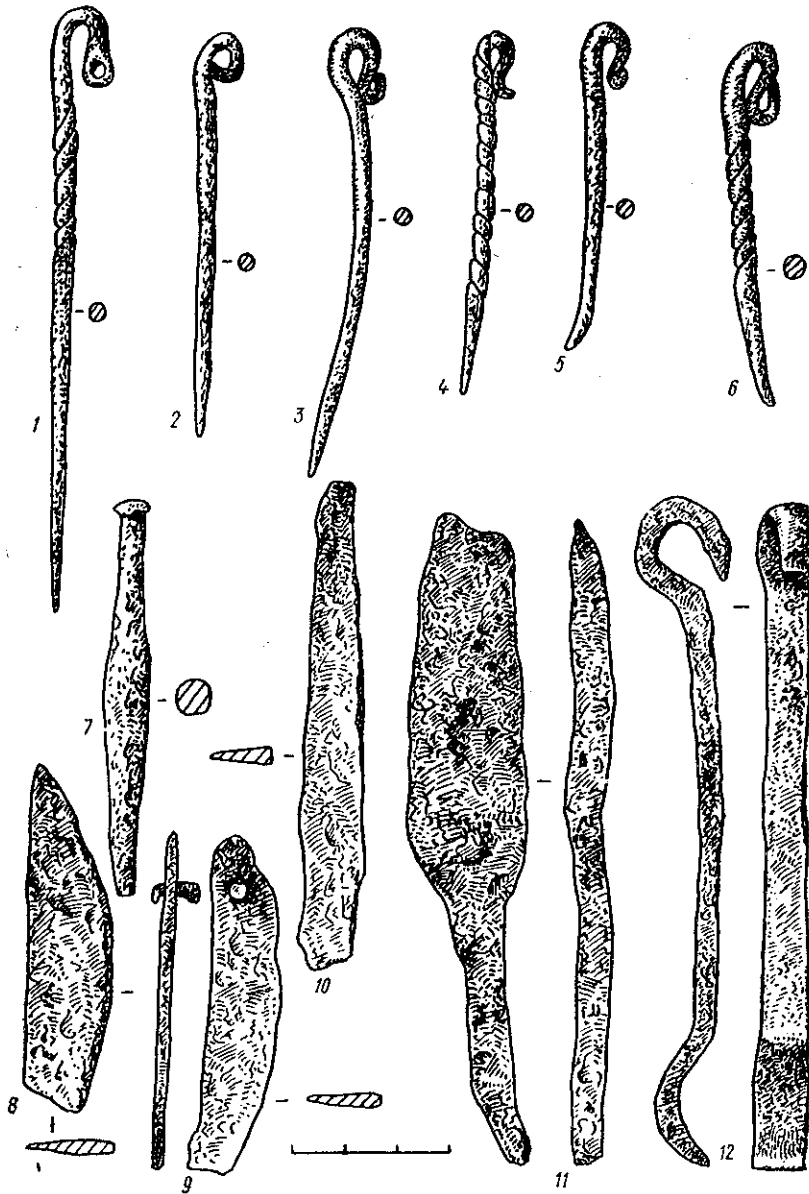

Рис. 3. Залізні предмети:

посохоподібні шпильки: 1—3 — житло № 1; 4—6 — житло № 2; залізні ножі: 8 — житло № 2; 9, 10 — житло № 1; 11 — житло № 2; пробій: 7 — житло № 1; кінськи вудила: 12 — житло № 1.

зовий трикутний в перерізі наконечник стріли (рис. 5, 10) і уламок залізної пряжки. Серед виробів з кістки — проколка (рис. 4, 2), наконечник стріли, який за формою нагадує бронзові (рис. 5, 12), пошкоджений молоток для ювелірних робіт (рис. 4, 6).

В ямах обох споруд знайдено понад 20 глиняних прясел різної форми (рис. 6, 17), глиняну лячку (рис. 6, 16). В числі прикрас —

срібна сережка у вигляді гудзика з довгим стержнем для просування у вухо (рис. 5, 7), кілька уламків намистин та скляних підвісок.

До привізних предметів належать чотири уламки глиняних світильників (рис. 6, 1—4), фрагменти чорнолакових посудин, амфор і шийка амфори з клеймом.

Розкоп на місці розташування житла і прибудови досягав 500 м² і охоплював значну периферію навколо них. На південь від прибудови

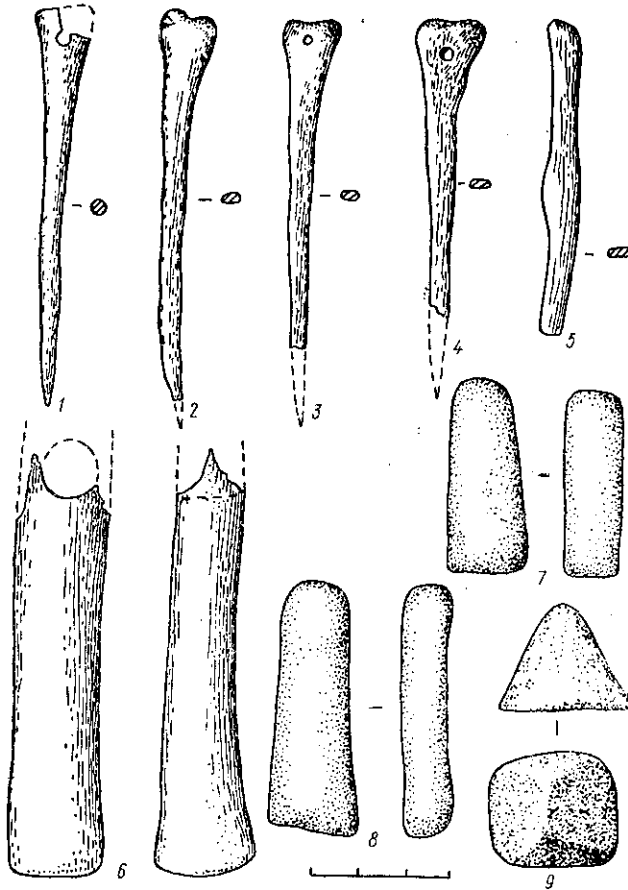

Рис. 4. Знахідки з пізньоскіфського селища Сорока:

1, 3, 4 — кістяні голки (житло № 2); 2 — проколка (житло № 1); 5 — кістяна пластинка (житло № 2); 6 — молоток (житло № 1); 7, 8 — пісковикові бруски (житло № 2); 9 — гранітний брусок (житло № 1).

ви на рівні давньої поверхні в невеликому заглибленні знайдено череп людини, а в заповненні цієї ж споруди — ще кілька уламків кісток черепа і нижню щелепу дитини. На південний захід від житла на тому ж рівні виявлена мідна монета-підвіска.

Житло № 2 в плані майже овальної форми (рис. 7), розмірами 9,6×7,8 м. Обриси його досить чітко простежувались на жовтому суглинку. Краї житлової ями на більшій частині периметра були на глибині 0,2 м. Тільки з західного боку житло не мало заглиблення. Підлога нерівна, як і в житлі № 1. Вздовж східної стіни заглиблення виявлено глиняний останець, нижче якого частина долівки була рівною. Ближче до західної стіни знову починалося заглиблення, що займало майже половину житла. В ньому виявлено три невеликі ями глибиною 1—1,1 м від рівня давньої поверхні. Крім того, в долівці про-

стежено п'ять окремих безладно розташованих ям глибиною 0,45—0,25 м. Сліди вогнища відкриті в південно-східній частині житла.

На схід від житла в суглинку зафіксовано прямокутні контури заглиблення розмірами 3,2×2,3 м. Найбільша глибина його 0,4 м бі-

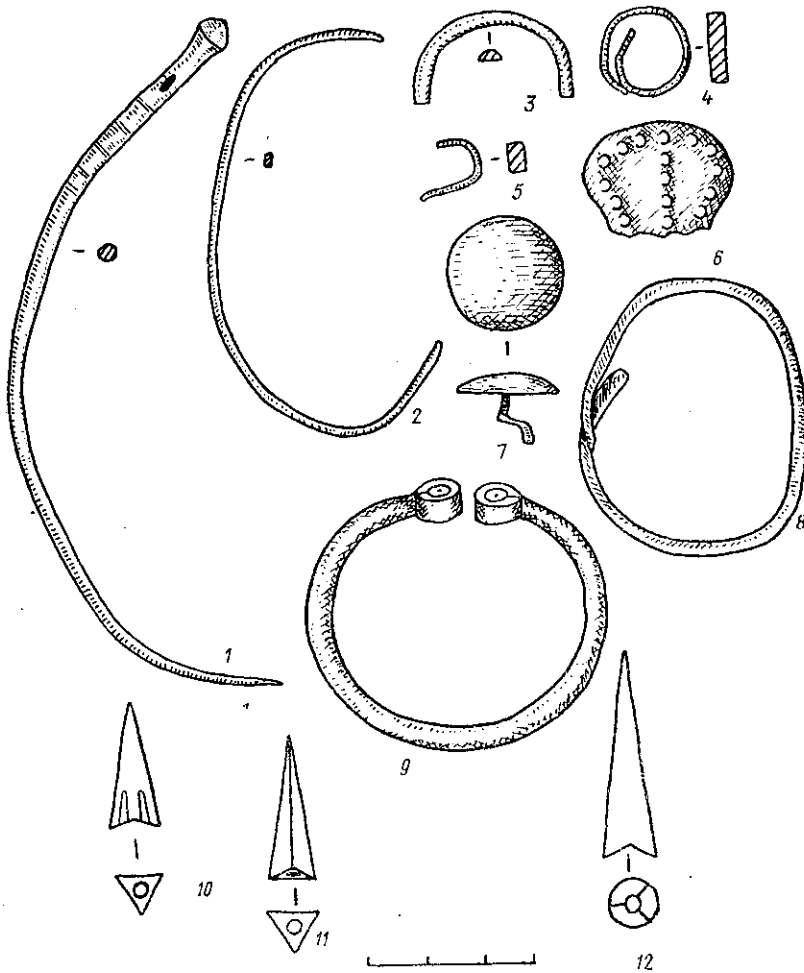

Рис. 5. Знахідки з пізньоскіфського селища Сорока:

1 — бронзова шпилька (житло № 2); 2 — бронзовий браслет (житло № 2); 3—5 — дрібні бронзові предмети з культурного шару; 6 — уламок прикраси з орного шару; 7 — срібна сережка (житло № 1); 8, 9 — бронзові предмети з культурного шару селища; 10 — бронзовий наконечник стріли (житло № 1); 11 — бронзовий наконечник стріли (розкоп III); 12 — кістяний наконечник стріли (житло № 1).

ля східної стіни і 0,2 м — біля західної. Це, імовірно, була така ж прибудова, як і поблизу житла № 1, тільки менших розмірів і не з'єднана з житловою ямою.

На відміну від житла № 1 тут знайдено зовсім мало глиняної обматки від стін. Проте траплялося багато залізного шлаку. Характер вмісту житлової ями майже не відрізняється від заповнення попередньої прибудови. Тут також з глибиною зменшувалася кількість знахідок кераміки і посилювалася твердість ґрунту. Логічно припустити, що нижні шари, які заповнювали ями, утворювалися поступово і задовго до зруйнування житлових будівель.

Слід зазначити, що кераміки в житлі № 2 було набагато менше, ніж у № 1. Впадає в око також бідність інвентаря. В заповненні жит-

лової ями знайдено 30 уламків амфор. Тут виявлені такі предмети з металу: заготовка залізного ножа (рис. 3, 11) і пошкоджений ніж, три залізних посохоподібних шпильки з фігурною головкою і витю верхньою частиною стержня (рис. 3, 4—6), бронзовий дротяний браслет, овальний в перерізі (рис. 5, 2), бронзова шпилька довжиною 15,5 см

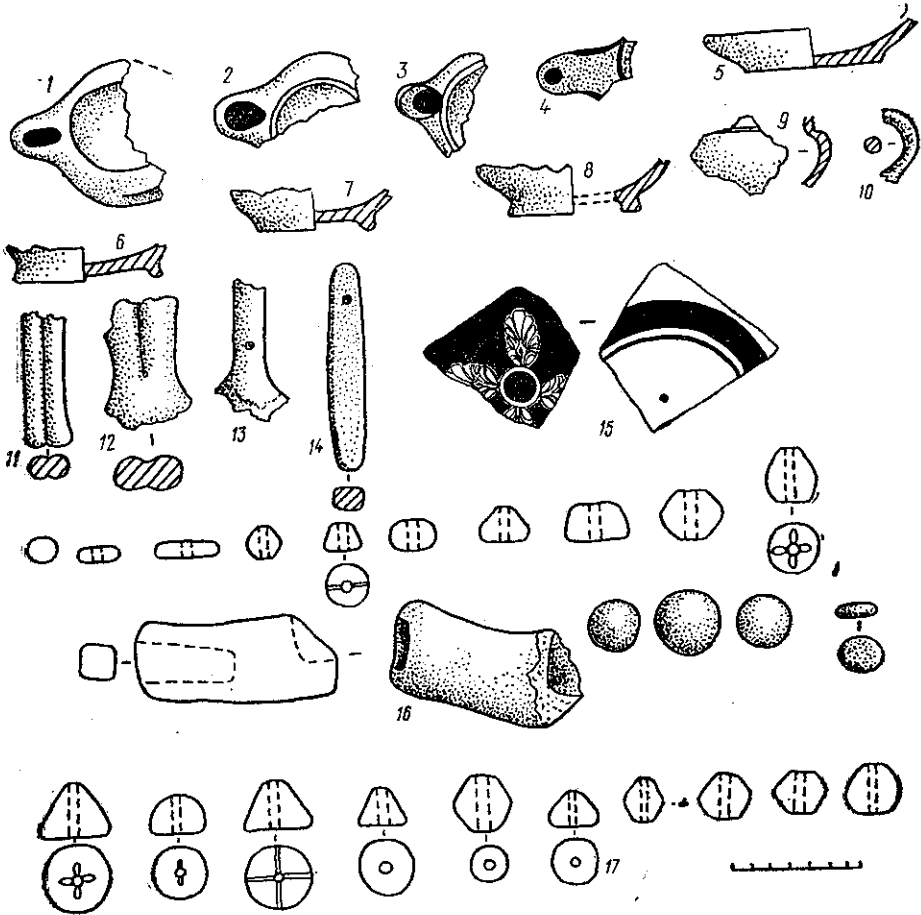

Рис. 6. Знахідки з пізньоскіфського селища Сорока:

1—4 — глинняні світильники (житло № 1); уламки сіроглинного гончарного привізного посуду: 5 — житло № 1; 6—8 — житло № 2; 9, 10 — уламки чорнолакових посудинок (житло № 1); 11, 12 — уламки двоствольних ручок амфор (житло № 1, 2); 13 — уламок рога косулі з отвором (житло № 2); 14 — пісковиковий брусок (житло № 1); 15 — уламок чорнолакової чашки; 16 — глиняна лячка (житло № 1); 17 — глинняні прясла.

з конічною головкою — наверхшам (рис. 5, 1). Основа під головкою шпильки розплющена, в ній зроблено довгастий отвір, а нижче — десять заглиблених поясків. У розрізі шпилька кругла, товщина стержня — 3 мм. З кістяних предметів знайдено три проколки-голки (рис. 4, 1, 3, 4), ріг косулі з отвором (рис. 6, 13), уламок кістки корови із слідами пиляння.

Серед кам'яних і глиняних виробів виявлено два пошкоджених гранітних бруски, два фрагменти амфор, що використовувались як лошцила або шліфувальні знаряддя, 15 гранітних округло-кубічних бо-ласів, 12 прясел, уламки ручок і шийок амфор з клеймами, двох-ствольна ручка від амфори (рис. 6, 12) і маленька посудина.

Житло № 3 розташовувалося в 6 м південніше від попереднього. В плані воно складалося ніби з двох ям овальної форми, загальна довжина яких дорівнювала 8,6 м, ширина — 6,35 м (рис. 8). Їх край

закруглені. Південно-західна частина житлової ями мала глибину 0,4 м від рівня давньої поверхні, північна частина — 0,3 м. Як і в попередніх житлах, тут явно помітна прибудова — менша яма, очевидно, господарського призначення. Вогнища не виявлено. В заповненні житлової

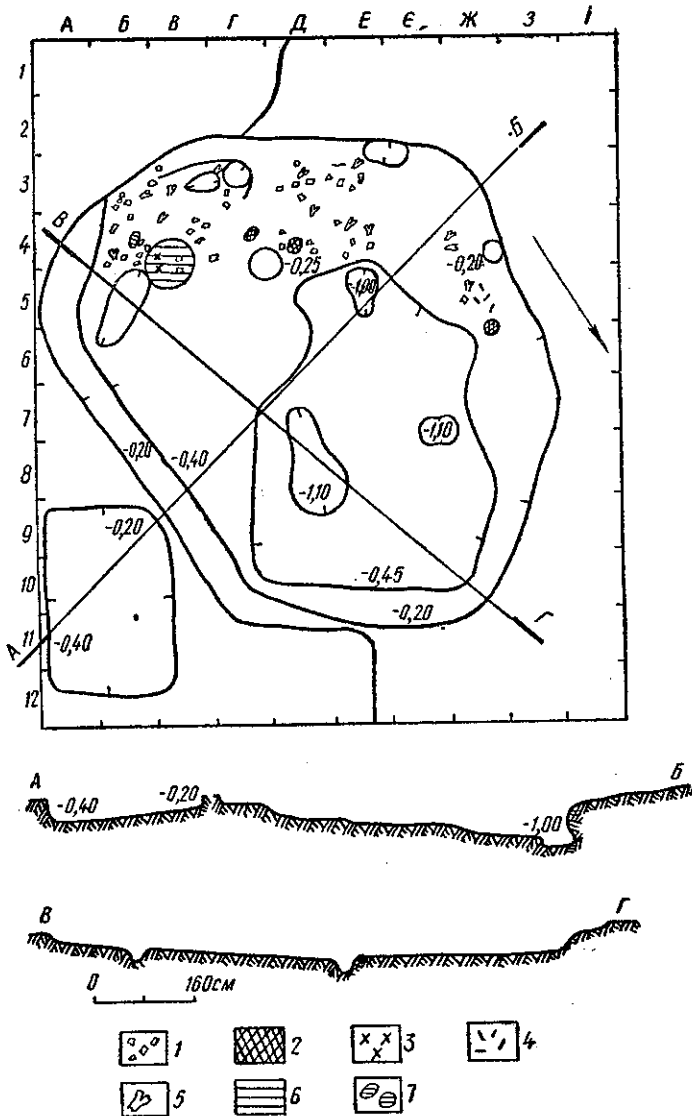

Рис. 7. План і розріз житла № 2;

1 — кераміка; 2 — каміння; 3 — шлак; 4 — металеві предмети; 5 — кістки тварин; 6 — чернь; 7 — глиняна обмазка.

ями зібрано 70 уламків кераміки, з них тільки 12 амфорних. Серед знахідок виявлено прясло округлої форми, гранітний брусок і уламок залізного ножа.

У розкопі, поряд з житлом № 2, розташовувалась якась легка наземна споруда, контури якої простежити не вдалось. У південній частині розкопаної площі знайдено 98 уламків ліпного посуду — переважно горщиків і мисок і тільки п'ять фрагментів амфор. Тут же виявлено бронзовий трикутний в перегині наконечник стріли.

На зораній поверхні селища зібрані такі речі: кістяна проколка, уламок залізного ножа, три намистини із скла і пасти, кругле глиняне

прясло і уламок бронзової прикраси з орнаментом у вигляді горошин на опуклій поверхні (рис. 5, 6).

Таким чином, всі три житлові споруди різко відрізняються одна від другої за кількістю та складом кераміки і знарядь праці. Найбагатшим виявилось житло № 1, де 35% кераміки становили уламки

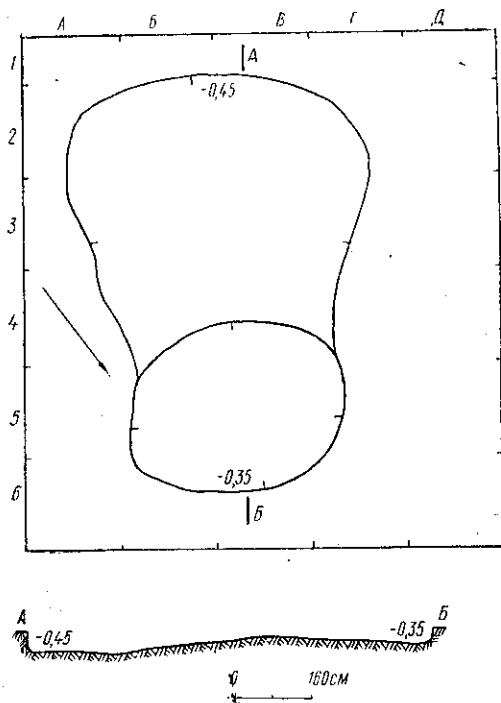

Рис. 8. План і розріз житла № 3.

амфорної тари, світильників і різного привізного посуду невеликого розміру. В житлі № 2 амфорної тари було 20%. Проте в ньому знайдено кілька знарядь праці. Наявність шлаку і заготовки залізного ножа свідчить про те, що десь поблизу житла знаходилося виробниче приміщення, в якому займалися плавкою заліза і його обробкою. В самому житлі слідів вказаного виробництва не виявлено.

Найчисленнішу групу знахідок на селищі Сорока становить кераміка місцевого виробництва. Вона виготовлена здебільшого способом горизонтального кільцевого наліпу з валкої глини, що містила у своєму складі відсіяний пісок. Колір кераміки переважно землісто-сірий, рідше сіро-коричневий, поверхня більшої посудин шорстка, особливо горщиків більшого об'єму. Винятком є невеликі горщики і миски, поверхня яких має слабе лощіння. Інколи трапляються добре лощені миски.

Горщики умовно можна поділити на три групи: до I належать великі посудини висотою 0,5 м (рис. 9), з діаметром вінець від 35 до 50 см і більше. Вінця прямі або різко відігнуті, стінки біля шийки сильно опуклі, але донизу переходять у днище. Горщики виготовлені з валкої глини, поверхня їх шорстка, випал добрий. Інколи на стінках під вінцями вони орнаментовані пальцьовими парними ямками або трикутними вдавленнями. Краї вінця прикрашені нарізкою, виконаною ножем (рис. 9, 4), а також пальцьовими зачіпами (рис. 9, 8, 11). На шийках іноді є наліпні горбки (рис. 9, 5, 9). Призначався такий посуд, очевидно, для зберігання запасів їжі та води. Ця група кераміки становить приблизно половину всієї кількості посуду, що використовувався жителями Сороки.

До II групи входять горщики, менші у два рази, ніж у I. Численні зразки їх також орнаментовані парними пальцьовими або клиноподібними заглибленнями під вінцями (рис. 10), наліпними горбками, врізними лініями або насічкою по самому краю вінця (рис. 10, 6, 16). Вінця переважно слабо відігнуті або прямі. Поверхня багатьох посудин лощена (рис. 10, 14). За формою значна частина горщиків цієї групи нагадує опуклобокi банки. Очевидно, це був кухонний посуд.

У складі III групи — посудини мініатюрних форм, часто схожі на злегка потовщені до дна банки (рис. 11); нерідко траплялися біконічні або злегка біконічні горщики (рис. 11, 15, 18), деякі з них мали ручки (рис. 11, 13, 16).

У складі III групи — посудини мініатюрних форм, часто схожі на злегка потовщені до дна банки (рис. 11); нерідко траплялися біконічні або злегка біконічні горщики (рис. 11, 15, 18), деякі з них мали ручки (рис. 11, 13, 16).

Окремо слід виділити кераміку з добре лощеною поверхнею і порожнистими денцями. Інколи кільцеві стінки денця високі (рис. 11, 11), рідше тільки намічені (рис. 11, 9). Посудини цього типу продовжують свій розвиток у керамічних виробах зарубинецьких пам'яток Південного Побужжя.

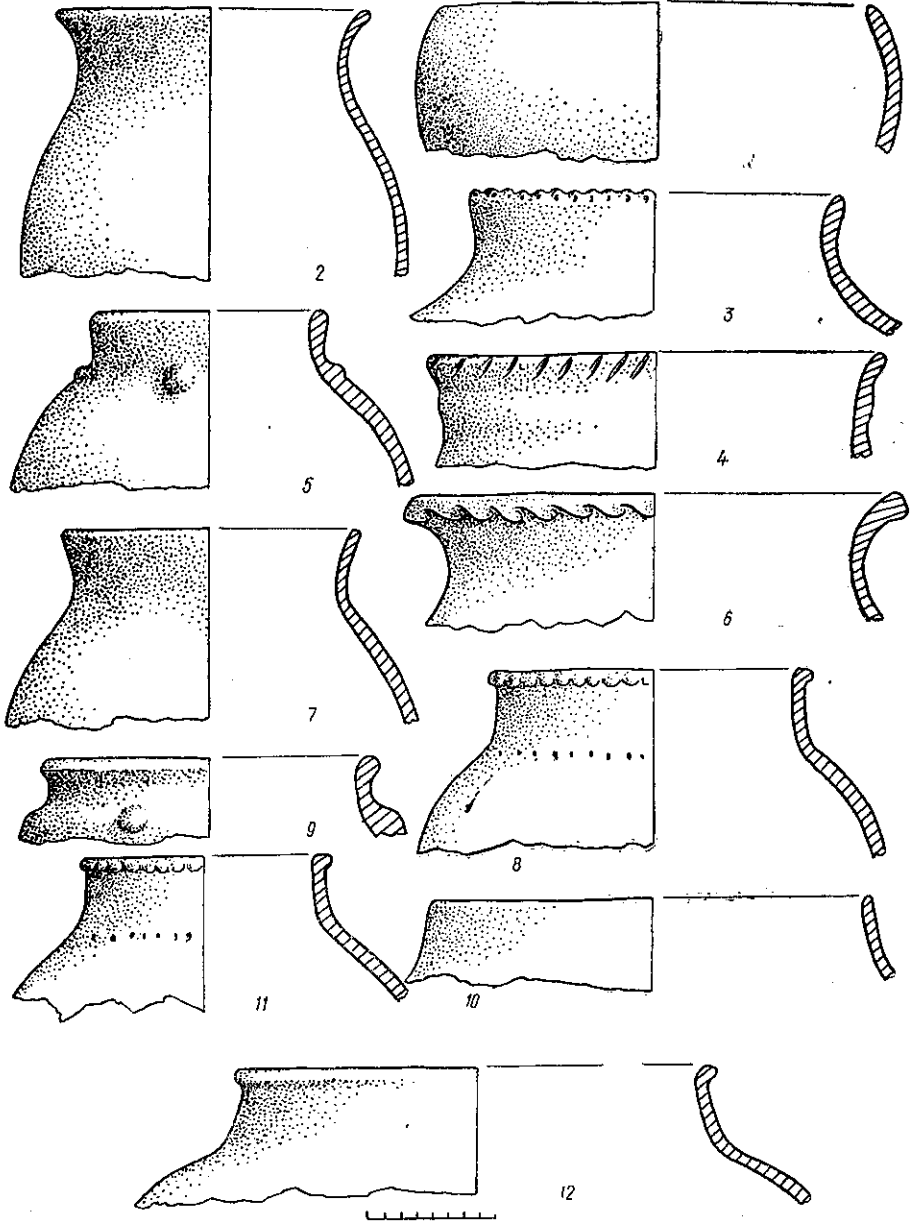

Рис. 9. Горщики I групи:

1, 3, 4—6, 8—12 — житло № 1; 2 — орний шар; 7 — розкоп IV.

Кількісно миски займають друге місце. За конфігурацією вінець і розмірами вони різні. Переважна більшість мисок має добре лощену поверхню і загнуті всередину вінця. Зріз їх прямий, інколи жолобчастий, краї закруглені (рис. 12, 8). Є посудини з довгастим наліпом по зовнішньому краю вінець (рис. 12, 12), з круглими горбками на вигині тулуба і вінцях (рис. 12, 2). Цей тип мисок зберігся з попереднього

скіфського часу. До рідких знахідок належать екземпляри з вушками (рис. 12, 11а), що нагадують елліністичні зразки.

Окрему групу становлять глибокі миски з округленими і загнутими до середини краями вінець (рис. 13). На селищі знайдено також кілька мілких мисок з загнутими до середини округлими вінцями

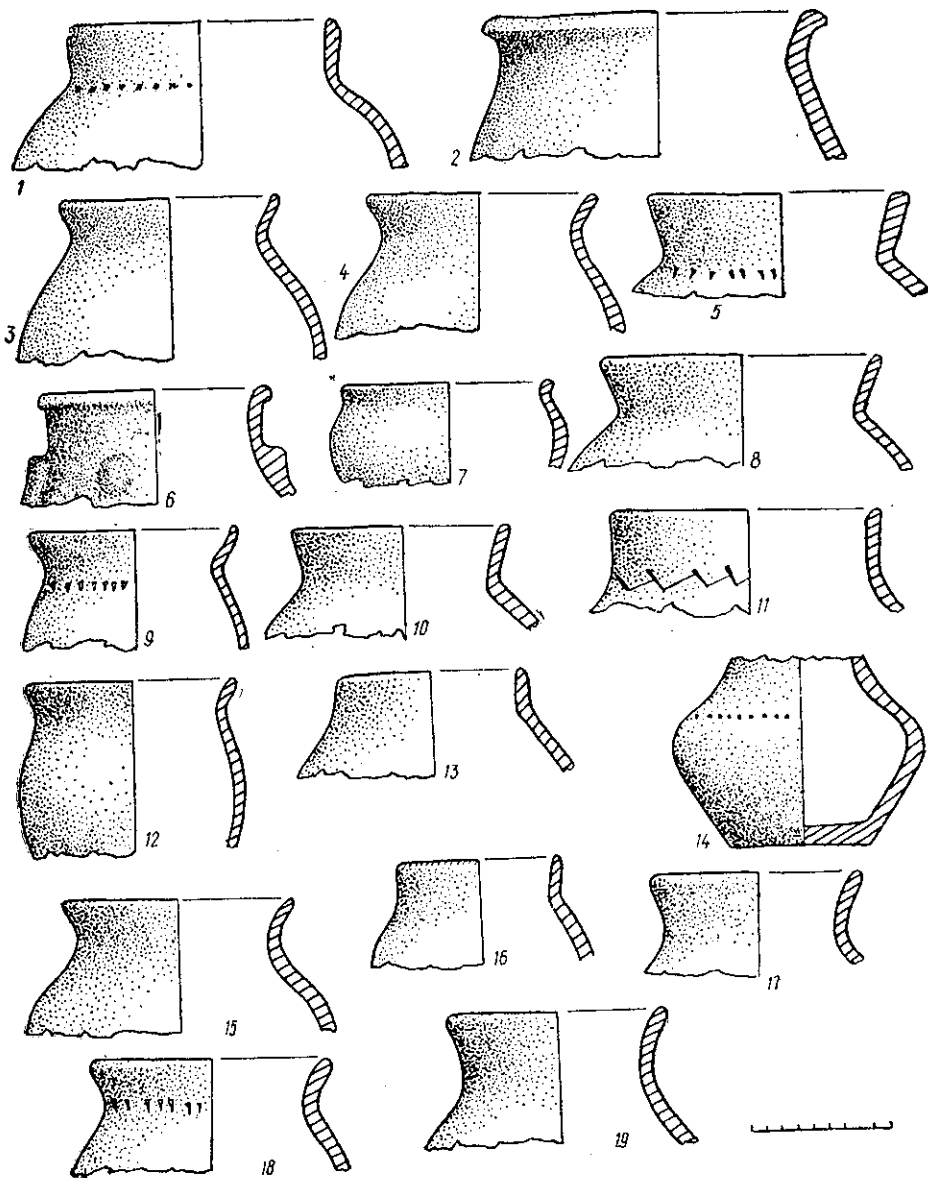

Рис. 10. Горщики II групи:

1—8, 10, 12—16 — житло № 1; 9 — житло № 2; 11 — розкоп IV.

(рис. 13, 1). Окремі зразки глибоких мисок мають слабо виявлений S-подібний профіль вінець (рис. 12, 3, 4). У деяких екземплярів є виразний піддон (рис. 13, 8), тоді як здебільшого він ледь помітний.

До окремої групи також слід зарахувати миски, які за формою нагадують зарубинецькі. Такі посудини (рис. 14) зберігалися на південнобузьких зарубинецьких пам'ятках. Розвиток їх тривав тут в II ст. до н. е.—II ст. н. е. Деякі форми (рис. 14, 9—11) виявлені лише в най-

давніших комплексах II ст. до н. е., де вони траплялися разом з пізньоскіфськими мисками, що мали потовщені й загнуті всередину вінця. Слід зазначити, що переважна більшість ліпної кераміки пізньоскіфських пам'яток Південного Побужжя аналогічна посуду одночасних з ними городищ Нижнього Дніпра. Багато дослідників вже звер-

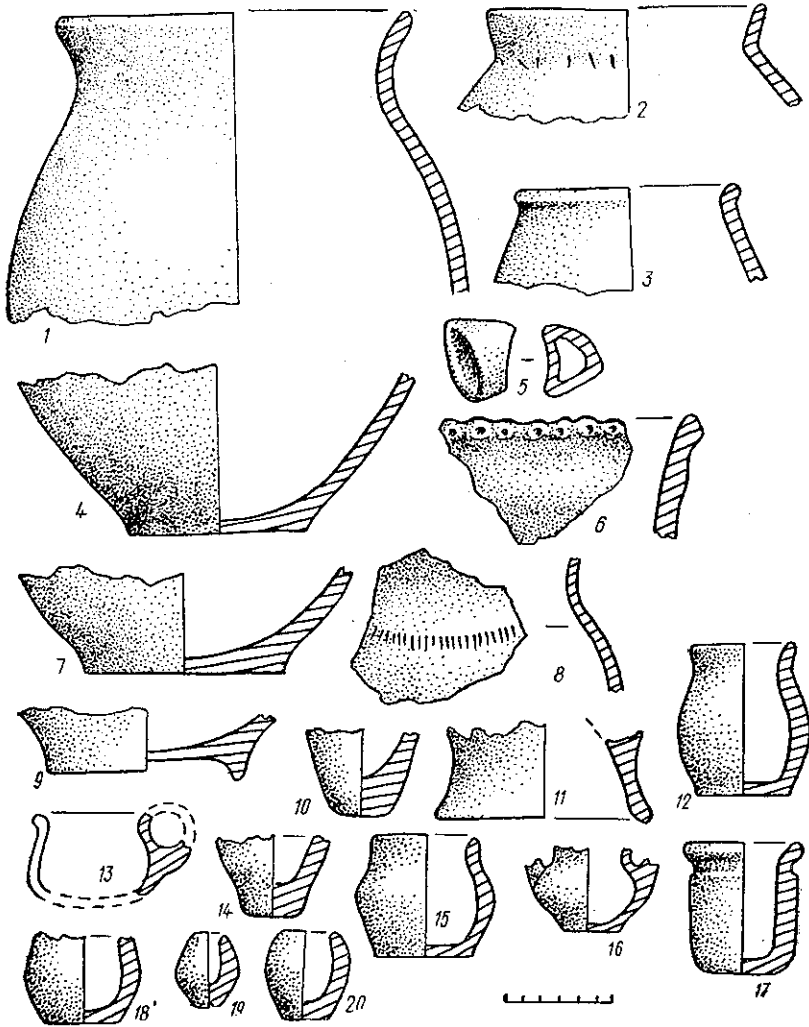

Рис. 11. Горщики III групи:

1—3, 5—8, 10, 14, 16—18, 20 — житло № 1; 11, 15, 19 — житло № 2; 4, 9, 12, 13 — розкол IV.

тали увагу на цю особливість³. Після розкопок у Сорочі з'ясовуються джерела і причини таких широких аналогій у кераміці і навіть знаряддях праці. В ранніх шарах нижньодніпровських городищ кінця IV—III ст. до н. е. це типова пізньоскіфська кераміка, яка пізніше в багатьох випадках розвинулась у зарубинецьку.

Питання про ліпну кераміку з нижньодніпровських городищ досліджувалося В. П. Петровим⁴. Шляхом аналізу і класифікації типів

³ Кухаренко Ю. В. Юго-восточная граница расселения раннеславянских племен. Автореф. дис. М., 1951; Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре.— МИА, 1954, № 36, с. 173—175; Погребова Н. Н. Позднескифские городища на нижнем Днепре (городища Знаменское и Гавриловское).— МИА, 1958, № 64, с. 214.

⁴ Петров В. П. Зарубинецько-корчуватівська культура середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій.— Археологія, 1951. т. 12, с. 69.

мисок і горщиків з цих пам'яток він спробував показати глибокі відмінності й різне походження пізньоскіфських керамічних форм з Нижнього Дніпра і посуду зарубинецького культурного ареалу. Основна думка дослідника полягає в тому, що кераміка з нижньодніпровських городищ і зарубинецька має різне, полігенетичне походження⁵. Окремі

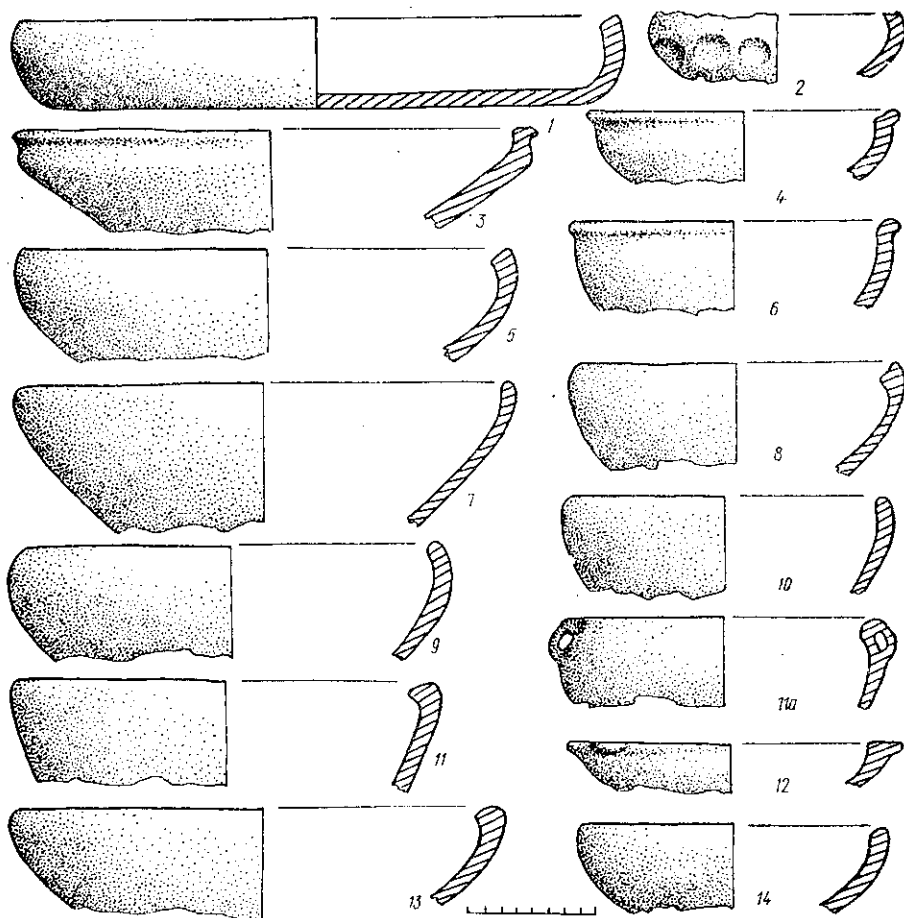

Рис. 12. Основні типи мисок:

1, 3, 4, 7, 11, 11а, 14 — житло № 2; 2, 6, 8—10, 12, 13 — житло № 1; 5 — розкопки IV.

типи виробів він пов'язував з скіфським часом, в інших вбачав наслідування античним гончарним зразкам, решта, як вважав В. П. Петров, виготовлялася тільки на Нижньому Дніпрі.

Як показав старанний аналіз основних типів місцевої пізньоскіфської ліпної кераміки з селища Сороки, а також зарубинецьких пам'яток Південного Побужжя, які були невідомі В. П. Петрову, основна частина її має місцеве походження і бере початок від пізньоскіфської культури. Звичайно, це не виключає можливості взаємовпливу і контактів. Проте ще раз підкреслимо, що в південнобузькому лісостеповому масиві простежується стійкий культурний розвиток, представлений пам'ятками типу Сороки. Цей розвиток своїми коренями пов'язаний з культурою місцевих племен, у післяскіфський час поширився на значних територіях лісостепової зони, його вплив помітний також і на півдні, де відомі пізньоскіфські городища.

⁵ Петров В. П. До питання про ліпну кераміку з городищ нижнього Подніпров'я II ст. до н. е.— II ст. н. е.— АП УРСР, 1961, т. 10.

Цей вплив був взаємним, бо зв'язки лісостепових племен Побужжя і Середнього Дніпра з населенням нижньодніпровських городищ не припинялись. Як свідчить численна продукція, що надходила з елліністичних центрів, ці зв'язки набагато зросли порівняно з попереднім часом, триваючи до кінця зарубинецького часу включно. Ними й

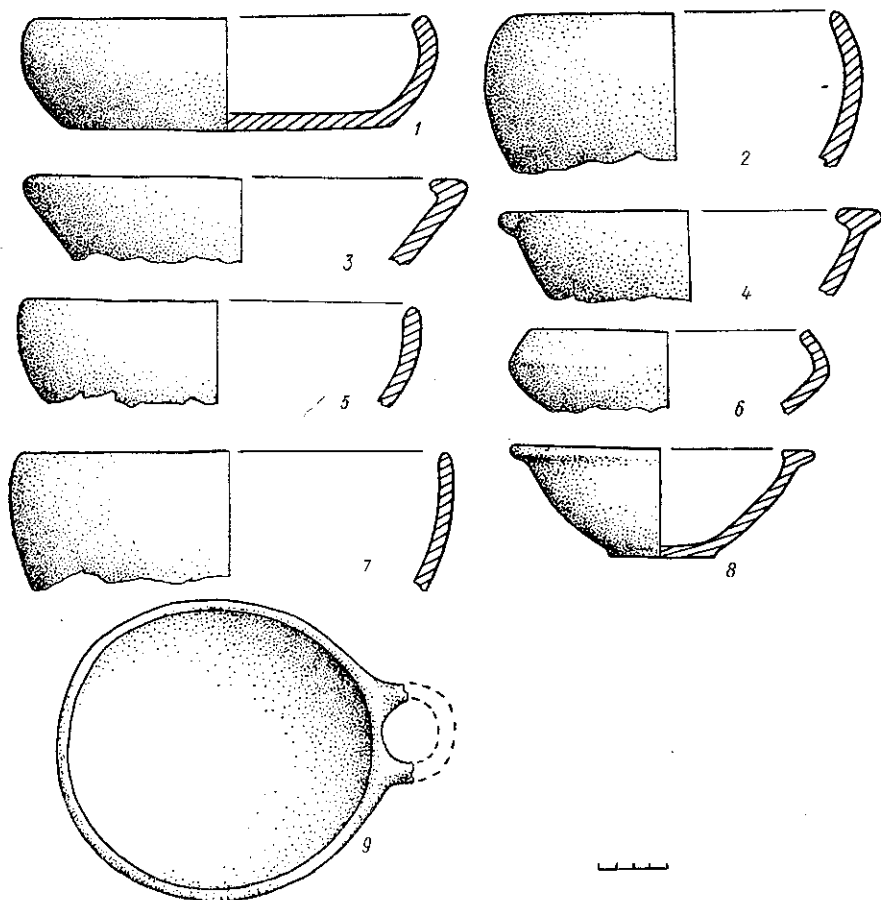

Рис. 13. Основні типи мисок:
1 — житло № 2; 2—9 — житло № 1.

зумовлена подібність деяких керамічних форм пізньоскіфського часу та зарубинецьких. Наявність таких зв'язків не заперечував і В. П. Петров⁶.

Особливу, досить численну групу кераміки становить елліністичний імпорт. В Сороці він представлений переважно амфорною тарою. Найдавнішими є гераклейські амфори (рис. 15, 1, 10), які І. Б. Зеест датує IV—III ст. до н. е.⁷ Немало тут знайдено також уламків амфор фасоського типу з ніжкою у вигляді чарки (рис. 15, 11—13), датованих в основному III ст. до н. е.⁸ Значна кількість уламків належить амфорам типу Солоха I. У більшості випадків вони виявлені в житлі № 1 та його прибудові (рис. 15, 9, 14, 15). Найімовірніше, це тара половинної місткості, яка ввозилась на територію Середнього Побужжя ще у скіфський час. Кількість таких знахідок в Сороці значна. Дату-

⁶ Петров В. П. До питання про ліпну кераміку..., с. 167.

⁷ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— МИА, 1960, № 83, табл. XXII, 43.

⁸ Там же, табл. IX, 20, 216.

ються вони також IV—III ст. до н. е.⁹ Слід зазначити, що на селищі траплялись і світлоглиняні амфори з двоствольними ручками¹⁰. Є кілька зразків з астиномними клеймами.

Наступна категорія імпорту — глиняні світильники, яких у Сороці знайдено п'ять (всі пошкоджені). Вони виготовлені з різної глини і за

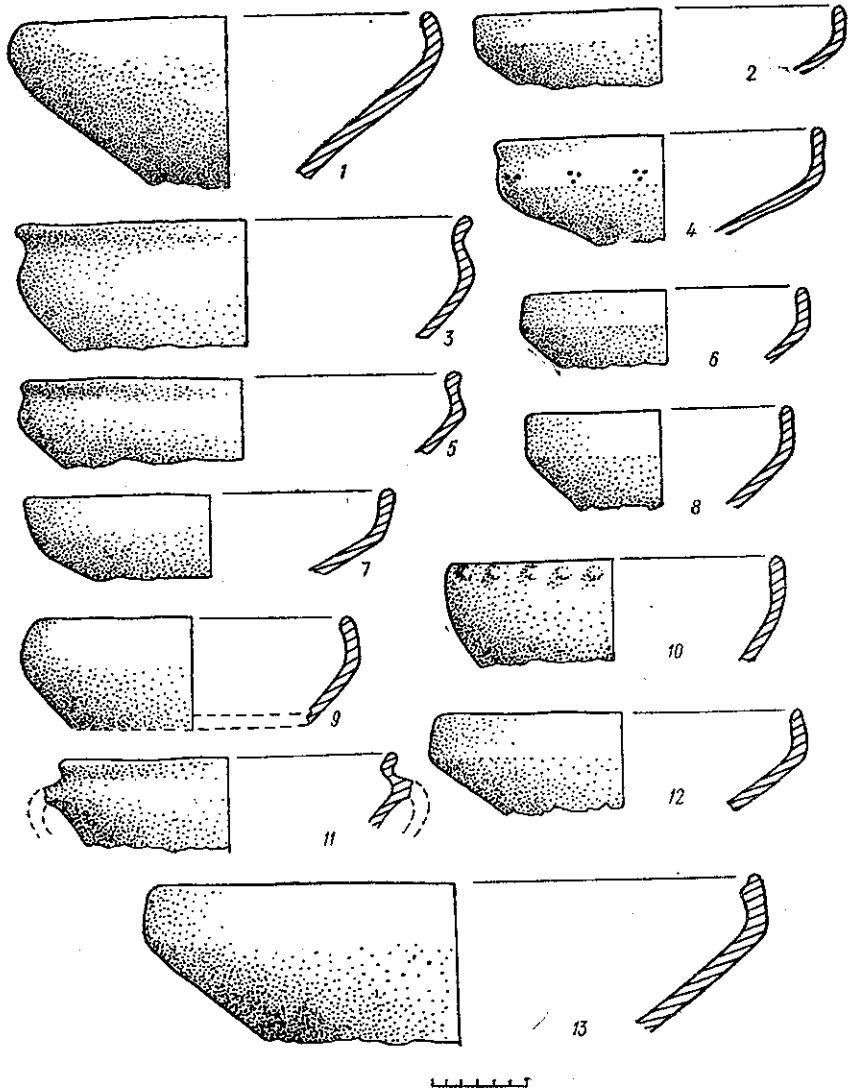

Рис. 14. Зарубинецькі форми мисок з Сороки, відомі на зарубинецьких селищах I—III ст. н. е.:

1, 3, 6, 9, 11 — житло № 3; 2, 5 — розкоп IV; 4, 7, 8, 10, 12, 13 — житло № 1.

формою різка їх можна вважати різночасними. Світильники сірого кольору (2 екземпляри) з коротким різком і тонким шаром облицювальної жовтої глини відомі в Ольвії (рис. 6, 2, 3). Вони датуються III—II ст. до н. е.¹¹ Світильник з чорнолаковою поверхнею був у прибудові біля житла № 1 (рис. 6, 4). Він має видовжений різок і круглий отвір для гнота. Шийка для масла виділена заглибленим жолоб-

⁹ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— МИА, 1960, № 83, табл. XV.

¹⁰ Там же, табл. XXIV.

¹¹ Леви Е. И. Ольвийская агора.— МИА, 1956, № 50, с. 82.

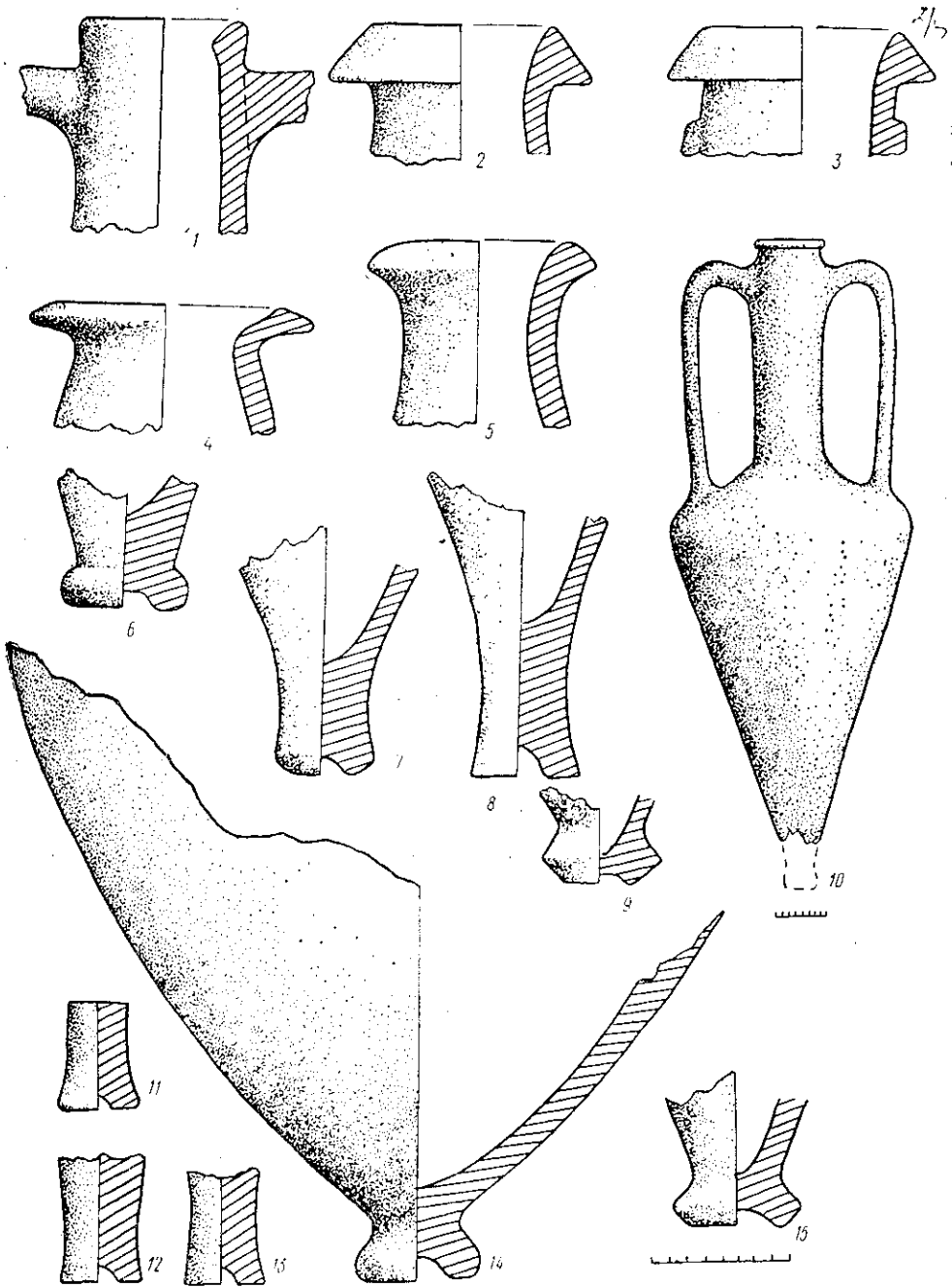

Рис. 15. Уламки амфор:

1—3, 5, 6, 8—10, 12—14 — житло № 1; 7, 11 — житло № 2; 15 — розкоп IV; 4 — розкоп V.

ком. Такі екземпляри датуються в основному III ст. до н. е.¹² До третього типу належать світильники (2 екземпляри), виготовлені з червоноуватої глини і покриті світло-жовтим ангобом. У них видовжений ріжок і звужений отвір (рис. 6, 1). Є. І. Леві відносить ольвійські зразки таких світильників до III ст. і навіть до II ст. до н. е.¹³ Очевид-

¹² Леві Е. И. Ольвийская агора. — МИА, 1956, № 50, с. 82.

¹³ Там же.

но, знахідки із Сороки є ранніми екземплярами з цієї серії (III ст. до н. е.).

Цікаву групу керамічного імпорту становлять чорнолакові чашки. В житлі № 1 знайдена пошкоджена стінка такої посудини (рис. 6, 9). Ще один зразок виявлено на території поселення. В середині чорнолакові чашки прикрашені відбитками штампа у вигляді жолобків, нанесених на поверхню після покриття посудини лаком. За розміром і формою вони однакові, розташовані симетрично. Окремі чашки орнаментовані хрестоподібною штампованою пальметкою (рис. 6, 15). До цієї ж групи слід зарахувати ручки від чорнолакової посудини (рис. 6, 10). Такий посуд, найімовірніше, надходив з Ольвії, де він належав до шарів IV—III і навіть II ст. до н. е.¹⁴

Окрему, правда, нечисленну групу кераміки складають невеликі горщики з сірої глини (рис. 6, 6—8). Про їх форму судити важко, бо всі вони знайдені в уламках. Це був, очевидно, столовий сервіз.

Крім того, на селищі знайдено прикраси: намисто, уламки підвісок, кільця із синього скла, срібну сережку (рис. 5, 7) та інші предмети, також датовані IV—III ст. до н. е.

Пошкоджений привізний посуд населення Сороки використовувало для виготовлення прясел. Ручки амфор вживались для шліфування металу. До привізних речей слід додати ще бронзову або мідну монету IV ст. до н. е., що використовувалася як підвіска¹⁵. На основі вказаних предметів виникнення селища Сорока можна віднести до IV — початку III ст. до н. е. Очевидно, воно існувало протягом III, можливо, початку II ст. до н. е. і жило тут населення, яке з'явилося на Південному Побужжі після залишення цієї території скіфами наприкінці IV ст. до н. е.

На території селища під час розкопок знайдено кілька десятків предметів, які дають можливість визначити домашні заняття і ремесло його жителів. У житлі № 2 неодноразово спостерігалися залишки залізного шлаку і руди, що свідчить про існування сиродутного залізоплавильного виробництва. В усіх трьох житлах виявлено порівняно багато залізних предметів — ножі, шпильки, кінські вудила, кільця, уламки пряжок. У житлі № 2 знайдено масивну заготовку залізного ножа. Все це засвідчує про налагоджену обробку заліза в селищі. З нею безпосередньо пов'язана група абразивних інструментів — прямокутних довгастих брусків, виготовлених з місцевого граніту. Окремі з них — трикутної форми (рис. 4, 9) — були спеціально призначені для шліфування поверхні готових виробів. З цією метою використовувались також стінки і ручки пошкоджених амфор.

Відомо, що кращою сировиною для виготовлення точильних брусків є пісковик. Проте на території Південного Побужжя його немає. Місцеве населення мусило добувати широко розповсюджені тут породи граніту, які для цих цілей були майже непридатними, і завозити готові стандартної форми бруски з території Північного Причорномор'я. Один з цих знайдений у житлі № 1 без слідів використання його в роботі (рис. 6, 14). Уламки білого пісковика, виявлені на селищі, привезені, імовірно, з півдня. Певно, жителі Сороки з Подністров'ям зв'язків не мали.

Населення Сороки займалось також литвом, на що вказують глиняні ляльки і знайдені поблизу житла № 2 шматочки бронзи — відходи ливарного виробництва, а також готові вироби (бронзові дротяні браслети, шпильки, кільця).

¹⁴ Леви Е. И. Ольвийская агора. — МИА, 1956, № 50, с. 59—84.

¹⁵ Монета належить невідомому сатрапу Іонії IV ст. до н. е. (Каталог Британського музею. Іонія). Визначення наукового співробітника Ермітажу Ю. Л. Дюкова, якому висловлюємо щиро вдячність.

Широко практикувались обробка кістки, виготовлення проколів, голів і різних інструментів. У житлі № 1 трапився пошкоджений кістяний молоточок з сильно спрацьованим бойком. Він використовувався для ювелірних робіт у процесі вибивання виробів з бронзової жерсті і обробки дроту.

Кераміка виготовлялася способом горизонтального кільцевого наліплювання, тобто ліпилась із глиняних стрічок, що скріплювались потім одна з другою від днища до вінець. Жителі Сороки займались також прядінням і ткацтвом. Прясла (їх знайдено більше 30 екземплярів) мають найрізноманітнішу форму (рис. 6, 17). У двох випадках на кераміці наявні відбитки грубої тканини.

Основним заняттям населення Сороки було землеробство і скотарство. Тут знайдені відбитки соломи, зерен проса і пшениці в глиняній обмазці зі стін жител. Про скотарство свідчить багатий остеологічний матеріал. За час розкопок у житлах зібрано 1056 кісток тварин. Склад стада ілюструє таблиця:

Переважала в стаді велика рогата худоба, на другому місці була свиня, на третьому — дрібна рогата худоба (коза, вівця), на четвертому — кінь. На селищі знайдено порівняно багато кісток собаки. Навряд чи ця обставина свідчить про вживання в їжу собак. Селище, мабуть, загинуло під час якоїсь навали, доказом чого є неодноразові знахідки кісток, щелеп і черепів людей. Очевидно, тоді ж загинули і собаки, що були на селищі.

Тварини	Кількість особин	До загальної кількості (%)
бик	36	44,40
свиня	25	31,00
вівця—коза	11	13,54
кінь	9	11,06
собака	7	
косуля	2	
олень	1	

Аналогічну ситуацію спостерігала В. А. Іллінська під час розкопок Басовського городища на Посулі¹⁶. В культурному шарі там знайдені кістки 17 людей, що свідчать про їх загибель під час воєнних подій. Серед кісток тварин також було порівняно багато собачих. Слід відзначити, що в їжу мешканці Сороки вживали старі особини тварин. Лише в двох випадках простежено залишки молодих особин вівці або кози і свині. Полювання, судячи з майже повної відсутності кісток диких тварин, не відіграло важливої ролі.

Землеробство і скотарство становили основу економіки, вони давали достатню кількість продукції, частина якої йшла на обмін у грецькі міста Північного Причорномор'я. Багато дослідників пізньоскіфських пам'яток вважають, що основною статтею експорту населення лісостепового правобережжя Дніпра були хліб і худоба¹⁷.

Місце пізньоскіфського селища Сорока серед синхронних пам'яток прилеглих територій визначається хронологічно чітко в межах кінця IV—III ст., можливо, початку II ст. до н. е. У попередній час на території Південного Побужжя відомі скіфські пам'ятки. Зокрема, вздовж течії р. Соб, долина якої в давнину була багата луками, переважно на її правому високому березі від Іллінців до Дашева розташовувалась група скіфських городищ (Кальник, Шабельна, Василівка) з міцними укріпленнями. Кальницьке городище, наприклад, займало велику площу, майже рівну Немирівському городищу VI—IV ст. до н. е. Тут же в районі Сороки скіфський час виник значний курганний могильник, своєрідний «Герос», що складався з кількох десятків курганів. Вони розташовані двома групами на захід і схід від с. Паріївки.

¹⁶ Іллінська В. А. Верхньосульська експедиція 1947 р.—АП УРСР, 1952, т. 4, с. 40—41.

¹⁷ Петренко В. И. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. е.—САИ, 1967, вып. Д1-4, с. 57—58; Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре.—МИА, 1954, № 36, с. 140—145.

З приводу того, коли припинилося життя на вказаних городищах і селищах, думки дослідників різні. Д. А. Мачинський, наприклад, вважає, що скифи в IV ст. до н. е. в північнопричорноморському степу ще були пануючою силою¹⁸. В. А. Іллінська припускає, що на території Дніпропетровського лісостепоного лівобережжя скифські пам'ятки перестали існувати в IV ст. до н. е.¹⁹ На думку Б. А. Шрамка, скифська осілість на цій території тривала до кінця IV ст. до н. е.²⁰

У межах Молдавії у Прутсько-Дністровському межиріччі в IV—III ст. до н. е. жили фракійці або гети²¹. Приблизно в цей же час вони проникли на схід від Дністра²², на правому березі якого створили лінію оборонних споруд²³.

Таким чином, на лівому березі Дніпра скифи в IV ст. до н. е. ще продовжували займати попередні території, а в Прутсько-Дніпровському межиріччі в цей час панували гети.

Очевидно, десь наприкінці IV ст. до н. е., можливо, трохи пізніше, скифські городища і селища спустіли й у лісостеповій частині Південного Побужжя. Тут створилися сприятливі умови для розвитку місцевої пізньоскифської культури, в формуванні якої важливу роль відіграли племена більш північного ареалу, що зберегли під час скифської осілості в VII—IV ст. до н. е. свою самобутню культуру.

На основі місцевого субстрату і виникають пам'ятки типу Сороки. Отже, вони належали місцевим племенам, культурно-етнічна історія яких простежується тільки після ліквідації скифської осілості в кінці IV ст. до н. е. на більшій частині території, зайнятої ними раніше²⁴.

Далека окраїна лісостепоного Південного Побужжя, очевидно, не контролювалася сарматами постійно, і тут, буквально після поразки скифів, відроджується життя місцевих племен, культура яких була відмінна від скифської.

Пізньоскифські племена дуже швидко освоїли родючі лісостепові землі Південного Побужжя. Їх культура поширилась від північних кордонів Лісостепу до самого пониззя Дніпра, де переховувались у городищах залишки скифського населення²⁵.

Племена пізньоскифського часу в згаданому ареалі переживали бурхливий соціально-економічний розвиток, що вплинув на розклад родового ладу і привів до майнової диференціації. Вони встановили поживлений обмін і контакти з Ольвією та іншими містами Північного Причорномор'я. В III ст. до н. е. ці відносини не тільки не перериваються, а ще більше міцніють, про що свідчить масовий імпорт з Ольвії та інших елліністичних центрів.

Як зазначалось вище, на селищі Сорока виявлені сліди його загибелі в результаті якоїсь військової катастрофи. Коли це сталося і хто міг здійснити вторгнення на територію Південного Побужжя? Найбільш імовірною датою може бути кінець III—початок II ст. до н. е. Принаймні археологічний матеріал, зібраний під час розкопок, не вказує на існування пам'ятки в пізніший час.

¹⁸ Мачинський Д. А. О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по свидетельствам античных письменных источников.—АС, 1971, вып. 13, с. 52—53.

¹⁹ Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. Киев, 1968.

²⁰ Шрамко Б. А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелонобудинская проблема.—СА, 1975, № 1, с. 73, 74.

²¹ Златковская Т. Д., Полевой Л. Л. Городища Прутско-Днестровского междуречья IV—III ст. до н. э. и вопросы политической истории гетов.—МИА, 1969, № 150, с. 56.

²² Мелюкова А. И. К вопросу о границе между скифами и гетами.—МИА, 1969, № 150, с. 76—77.

²³ Златковская Т. Д., Полевой Л. Л. Указ. соч., с. 59—60.

²⁴ Мачинский Д. А. О времени первого активного выступления сарматов..., с. 53.

²⁵ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре, с. 140—145.

Наприкінці III або на початку II ст. до н. е. на території Середнього Подніпров'я, на думку Д. А. Мачинського, вторглися кельти²⁶. Такі події підтверджуються якоюсь мірою знахідкою поблизу с. Паріївки Іллінецького району, всього за 5 км на захід від Сороки, кельтського залізного двосічного меча.

Однак пізньоскіфські племена не були знищені повністю. Через деякий час тут виникають ранньозарубинецькі селища типу Райки²⁷. В їх культурі чітко помітні пізньоскіфські традиції, зокрема у будівництві жител, кераміці та в збереженні економічного устрою, заснованого на землеробстві й скотарстві.

Отже, культура пізньоскіфського часу безперервно існувала на окресленій території протягом всього III ст. до н. е. до виникнення на певній частині її (переважно в Середньому Подніпров'ї і Південному Побужжі) зарубинецької культури. Населення, що залишило пам'ятки типу Сороки, в цих подіях відіграло чималу роль.

Звертає на себе увагу житлове будівництво, господарство, зняряддя праці, а також прикраси, які отримали генетично-спадковий розвиток у ранніх пам'ятках зарубинецької культури Південного Побужжя і Середнього Подніпров'я. Все це дає підставу припускати, що на вказаній території пам'ятки пізньоскіфського часу в культурно-хронологічному і генетичному відношенні змикаються у безперервну лінію розвитку з зарубинецькою культурою, а отже, можна ставити питання про виникнення останньої на місцевій пізньоскіфській основі.

У світлі викладених фактів гіпотези про походження зарубинецької культури, запропоновані свого часу О. І. Тереножкіним і П. М. Третьяковим, знаходять цікаву і важливу археологічну основу²⁸. Яка точка зору підтвердиться в майбутньому, покажуть результати дослідження пізньоскіфських пам'яток, аналогічних Сороці, і зарубинецьких селищ райковецького типу, виявлених на Південному Бузі у 1974 р.

п. и. хавлюк

Позднескифское селище Сорока

Резюме

Археологический материал позднескифского селища Сорока опровергает мнение, что в Среднем Поднепровье после падения могущества скифов местное этнокультурное развитие было прервано на полтора столетия.

Сорока — типичное селище III—начала II вв. до н. э., иллюстрирующее жизнь местного населения в указанное время. На территории Южного Побужья существовали поселения, жители которых занимались в основном земледелием и скотоводством. Здесь были также развиты железоделательное, бронзолитейное, ювелирное и другие ремесла. Наличие на селище многочисленного эллинистического импорта, а именно: амфорной тары, светильников, гончарной столовой посуды и украшений — говорит о существовании весьма оживленных связей между Северным Причерноморьем и Южным Побужьем в течение всего III в. до н. э.

Местное население конца IV—III вв. до н. э. после падения могущества скифов оказалось в благоприятных условиях и очень быстро осваивало плодородные лесостепные пространства Южного Побужья и Среднего Поднепровья. Его культура распространилась от северных границ лесостепи до низовьев Днепра, где укрылись в городищах остатки скифов. Аборигены указанного ареала переживали бурное социально-экономическое развитие, сказавшееся на разложении родового строя и появлении имущественной дифференциации, что красноречиво подтверждается интенсивным импортом из Северного Причерноморья.

²⁶ Мачинский Д. А. Кельты на землях к востоку от Карпат, с. 62.

²⁷ Хавлюк П. І. Ранньозарубинецьке селище Райки Іллінецького району на Вінничині.— Тези наук. конф. Ін-ту археології АН УРСР. 17—21. IV 1975. К., 1975.

²⁸ Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев, 1961, с. 244; Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, с. 218—219.

Домостроительство, хозяйство, орудия труда, а также украшения и керамика получили преемственное развитие в ранних памятниках зарубинецкой культуры Южного Побужья и Среднего Приднепровья.

Все это позволяет предположить, что на указанной территории памятники позднескифского времени в культурно-хронологическом аспекте смыкаются в непрерывную линию развития с зарубинецкой культурой, а это в свою очередь даст возможность ставить вопрос о возникновении последней на местной позднескифской основе. Еще нет достаточных оснований для отождествления памятников типа Сороки с определенными этнокультурными общностями, однако в свете гипотез о происхождении зарубинецкой культуры, выдвинутых в свое время А. И. Тереножкиным и П. Н. Третьяковым, культурно-материальное подтверждение получает теория местного происхождения зарубинецкой культуры на основе позднескифского этнокультурного субстрата.

В. К. ВОЛЯНИК

Пам'ятки черняхівської культури на Волині

Вивчаючи пам'ятки другої чверті I тисячоліття н. е. на Волині, М. О. Тиханова дійшла висновку про необхідність виділення їх у волинський варіант черняхівської культури¹. Об'єднання їх з деякими пам'ятками Мазовії в окрему групу або навіть культуру під назвою «мазовецько-волинської» дало можливість Ю. В. Кухаренкові запропонувати гіпотезу походження черняхівської культури на основі готепідських старожитностей і пов'язати її появу з пересуванням носіїв східнопоморсько-мазовецької культури з території Нижньої Надвіслляниці в Північне Причорномор'я². Згідно з цією гіпотезою пам'ятки Волині і Полісся є проміжною ланкою між східнопоморсько-мазовецькими і черняхівськими старожитностями.

На пам'ятках типу Дитиничі гончарний посуд — основний показник черняхівської культури — або відсутній зовсім (Машів, Ромаш, Любомль), або представлений окремими екземплярами (в Дитиничах — чотири екземпляри, не рахуючи уламків). На поселеннях типу Пряжева кількість гончарного посуду менша, ніж ліпного (Пряжів — 36%, Вікниши Великі — 35%), а подекуди він є основним серед керамічного матеріалу (Ягнятин — 98%). Все це своєрідні перехідні ланки в світлі запропонованої гіпотези. Для підтвердження її Ю. В. Кухаренко наводить і хронологічні дані. Так, початок функціонування могильника Брест-Тришин на підставі матеріалів датується II ст. н. е.³ Тим же часом засвідчено початок існування поселень у Лепесівці та Вікнинах Великих⁴. Датування цих пам'яток не викликає сумніву. Проте хронологія, як нам здається, не вирішує остаточно поставленого питання.

Старожитності Волині вказаного часу об'єднуються і в так звану волинську групу полів поховань⁵. Проте невідомо, що криється за цим поняттям в культурно-археологічному розумінні. М. Ю. Смішко вважав можливим в зв'язку з особливостями окремих пам'яток Волині

¹ Тиханова М. А. О локальных вариантах черняховской культуры.— СА, 1957, № 4, с. 190—194.

² Кухаренко Ю. В. Волинская группа полей погребений и проблема так называемой готско-гепидской культуры.— КСИА АН СССР, 1970, № 121, с. 57—58.

³ Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин.— КСИА АН СССР, 1965, вып. 100, с. 97—101.

⁴ Тиханова М. А. Еще раз к вопросу о происхождении черняховской культуры.— КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 92; Смішко М. Ю. Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих.— Археологія, 1947, т. I, с. 111—122.

⁵ Винокур І. С. Старожитності Східної Волині.— Праці комплексної експедиції Чернівецьк. ун-ту, т. 8. Серія археологічна, 1960, вип. 1, с. 24.